

Osmanlı'da İlm-i Tefsir: Âlimler, Eserler ve Meseleler 14-15 Aralık 2018

Fatma Nur Şener¹

İslam düşünce tarihinin Osmanlı devrine tekabül eden evresindeki ilmî geleneğe ışık tutmak amacıyla İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı (İSAR), 2015 yılından itibaren Osmanlı'da İslamî ilimleri ele alan bir sempozyum dizisi tertip etmektedir. Bu kapsamda düzenlenen sempozyumlarda sırasıyla kelim, fıkıh ve tasavvuf ilimleri ele alınmış; sunulan tebliğlerin bir kısmı kitaplaştırılmıştır.¹ Söz konusu ilmî toplantıların bir halkası olan “Osmanlı'da İlm-i Tefsir” sempozyumunda Osmanlı dönemi âlimlerinin, tefsir ve Kur'an ilimleri mirasına katkılarının gündeme getirilmesi hedeflenmiştir. Bu dönemde yazılmış telif tefsirler, âyet ve sûre tefsirleri, tefsir şerh ve hâşiyeleri ile ulûmu'l-Kur'an'a dair eserlerden oluşan zengin literatür araştırmacıların ilgisine sunulmuştur.

İSAR'ın İstanbul Büyükşehir Belediyesi ile işbirliği içerisinde düzenlemiş olduğu “Osmanlı'da İlm-i Tefsir” sempozyumu, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi'nde (İSAM) 14-15 Aralık 2018 tarihinde gerçekleşmiştir. İki gün süren sempozyuma, Batı ve İslam dünyasından otuz akademisyen sunumlarıyla iştirak etmişlerdir. Sekiz oturumdan müteşekkil olan toplantı; İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi öğretim üyesi Dr. M. Taha Boyalık, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı ve İSAR Genel Koordinatörü Prof. Dr. Mürteza Bedir, İSAM başkanı ve İSAR yönetim kurulu başkanı Prof. Dr. Raşit Küçük'ün selamlama konuşmaları ile başlamıştır. M. Taha Boyalık konuşmasında, Osmanlı tefsir faaliyetleri üzerine yapılacak araştırmaların bilhassa müteahhirin dönemi tefsir tarihi yazımında önemli ufuklar açacağı kanaatinde olduğunu bildirmiştir. Mürteza Bedir, İslam medeniyetinin son halkalarından biri olan

1 Osman Demir vd, *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler* (İstanbul: İSAR Yayınları, 2016); Mürteza Bedir vd, *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh: Âlimler, Eserler, Meseleler* (İstanbul: İSAR Yayınları, 2017); Ercan Alkan, Osman Sacid Arı, *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf* (İstanbul: İSAR Yayınları, 2018).

1 **Sorumlu Yazar:** Fatma Nur Şener (Araş. Gör.), İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye. Eposta: fnsener@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0003-3709-1092
<https://doi.org/10.26650/di.2019.30.1.0022>

Osmanlı dönemi üzerine yapılan bilimsel çalışmaların, Müslüman coğrafyaların son yüzyıllarda geçirmiş olduğu ilmî ve teorik kırılmalar neticesinde yayılan zihnî karmaşaya çözüm bulma noktasında faydalı veriler sunduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Osmanlı'da İlimler Serisi toplantılarının tertip edilmesinin arka planında Osmanlı ilmî birikiminin İslamî gelenekle köklü ve sağlıklı bir bağlantı teşkil ettiği düşüncesinin yattığını belirtmiştir. Bedir, Osmanlı'da İlm-i Tefsir sempozyumunun Osmanlı dönemi tefsir mirasına yönelik giriş mesabesinde bir program olduğunu ve asırların ürünü olan bu zengin literatürün tek bir ilmi toplantı ile ortaya konamayacağını ifade ederek sözlerini tamamlamıştır. Raşit Küçük konuşmasında; Osmanlı döneminde İslamî ilimler alanında özgün eserler üretilmediği şeklindeki indirgemeci varsayımları bir tarafa bırakarak, dönemin ilmî birikiminin araştırılmasının, klasikleri yorumlamada günümüz akademisine sağlam bir zemin oluşturacağı kanaatinde olduğunu bildirmiştir.

“Osmanlı'da Tefsir I” başlıklı ilk oturum, M. Taha Boyalık'ın *Osmanlı'da Şerh-Hâşiye Yazıcılığı: el-Keşşâf Literatürü Örneği* başlıklı tebliğiyle başlamıştır. Konuşmasında *el-Keşşâf* etkisiyle oluşan zengin literatürün Osmanlı tefsir mirasının büyük kısmını oluşturduğunu açıklayan Boyalık, *el-Keşşâf*'in gerek üzerine çok sayıda şerh, hâşiye ve taliklerin kaleme alınmasıyla gerekse kendisini ana hatlarıyla takip eden telif tefsirlerin yazılması suretiyle Osmanlı ulemasını tefsir alanında derinden etkilediğini ifade etmiştir. Boyalık, *el-Keşşâf* a atfedilen önemin, Zemahşerî'nin Abdulkahir el-Cürcanî tarafından inşa edilen meânî ilminin verilerini Kur'an'ın bütününe tatbik etmesinden kaynaklandığını; buna ek olarak *el-Keşşâf* in kendisinden önceki dilbilimsel birikimi veciz bir şekilde özetlemesinin de bu hususta etkili olduğunu vurgulamıştır. Ardından Pieter Coppens “Breaking with the Traditional Ottoman Tafsir Curriculum: al-Qâsimî's Tamhîd Khatîr fî Qawa'id al-Tafsir in the Context of Late-Ottoman Arabism” başlıklı tebliğini dinleyicilerin dikkatine sunmuştur. Coppens bildirisinde *Mehâsinu't-te'vîl*'in mukaddimesi üzerine yaptığı araştırmadan hareketle, Kasımî'nin Osmanlı dini kimliğine bir alternatif olarak Arap dini kimliğini inşa etmeyi amaçladığını, bu durumun *el-Keşşâf* ve devamında *Envâru't-tenzîl* ve *İrşâdu akli's-selîm* çizgisinde ilerleyen tefsir geleneğinde rivâyet tefsirciliği lehine bir kırılmayla neticelendiğini ifade etmiştir. Oturumun son sunumunu, Mahmut Ay'ın “Osmanlı'da Müfessir Sufiler -16. Yüzyıl” başlıklı bildirisini oluşturmuştur. Osmanlı dönemi alimlerinin sûfî kimliğini vurgulayan Ay, bu dönemde sûfîler tarafından kaleme alınan gerek işârî gerekse zahirî tefsirlerin Osmanlı tefsir mirasının önemli bir kısmını oluşturduğuna dikkat çekmiştir.

Sempozyumun “Osmanlı'da Tefsir II” başlıklı oturumunda Mesut Kaya, “Tefsir Tarihinin Kayıp Halkası: Mâturîdî Tefsiri'nin Osmanlı Tefsirciliğindeki

İzleri” başlıklı bildirisinde *Te’vilâtu’l-Kur’ân*’ın Osmanlı medreselerinde yaygın bir ilgi görmemekle beraber dönemin önde gelen âlimleri tarafından bilindiğini ve kendisine çok sayıda atıf yapıldığını dinleyicilerin dikkatine sunmuştur. Oturumun ikinci tebliğinde M. Anas Sarmini “اتجاهات مدارس التفسير العثمانية في مقاربة” “السنة و علوم الرواية البورصوي و الكوراني أنموذجاً” başlıklı tebliği ile Bursevî ve Molla Gürânî tefsirlerinde rivâyet ilimlerinin kullanımını açıklamayı hedeflemiştir.

“Belâğî Tefsir” başlıklı üçüncü oturumun ilk sunumunda Mounjed Ahmmad i’câzu’l-Kur’ân ve belâğat açısından Ebüssuûd Efendi tefsirinde fasılaların kullanımını incelemiştir. Araştırmasında tefsirlerde geçen fasıla kavramına kapsamlı bir tanım getirilmesi gerektiğini vurgulayan Ahmmad, Ebüssuûd’un tefsirinde *riâyeten li’l-fâsıla* ibaresini kullandığı otuz yerde belâğî bir illet açıklamamasını nazım teorisine bir muhalefet olarak değerlendirmiş ve buralarda fasılaların yalnızca fonetik bir kaygıdan ötürü tercih edildiği yönünde bir açıklama getirmiştir. Oturumun ikinci tebliğinde Harun Abacı, Osmanlı dönemi müfessirlerinin son temsilcilerinden biri olan Âlûsî’nin, *Rûhu’l-me’ânî* eserinde beyan ilminin konusu olan istiarenin etki alanı üzerine yoğunlaşmıştır. Oturumun son tebliğinde Sakin Taş ve Ahmad al-Ezzî, Molla Halil Siirdî’nin *Basîretü’l-kulûb*’ünde takdim-tehir konusunu ele almışlardır.

Sempozyumun “İşârî ve Kelâmî Tefsir” başlıklı dördüncü oturumunda Alan Godlas, İsmail Hakkı Bursevî’nin *Rûhu’l-beyân*’ında Farsça sûfi şiirlerinin yansımalarına dikkat çekmiştir. Ardından İhsan Kahveci vesîle ve tevessül kavramlarını; işârî yorumlar barındırması nedeniyle Bursevî’nin, lafzın delaletini ön plana çıkarması sebebiyle de Âlûsî’nin getirdiği açıklamalar çerçevesinde değerlendirmiştir. Oturumun üçüncü tebliğinde Arnold Yasin Mol, Osmanlı müfessirlerinin ilâhî mühlet meselesine yaklaşımlarını Hûd suresinin 117. ayeti bağlamında ele almıştır. Oturumun son tebliğinde Sabuhi Shahavatov, Fethullah eş-Şirvânî’nin *Ayetü’l-Kürsî Tefsiri* üzerine yaptığı muhteva ve biçim analizini dinleyicinin dikkatine sunmuştur.

Programın ikinci günü “Usul Tartışmaları” başlıklı oturum ile başlamıştır. İlk tebliğde Halil İbrahim Kaygısız, “Kâfiyeci’nin *et-Teysîr*’inde Tefsiri Müdevven Bir İlim Olarak Yeniden Tesis Etme Çabası” başlıklı araştırmasını sunmuştur. Kaygısız, Kâfiyeci’nin *et-Teysîr fi kavâ’idi ilmi’t-tefsîr* isimli eseriyle tefsiri müdevven bir ilim olarak sunmayı amaçladığını, bu doğrultuda tefsirin müstakil bir ilim olarak mevzu, mesail ve mebâdîni belirlediğini bildirmiş; Kâfiyeci’nin muhkem ve müteşabih kavramlarına getirdiği açıklamalara dikkat çekmiştir. Oturumun ikinci bildirisinde Ercan Şen, Osmanlı son dönemi âlimlerinden Manastırlı İsmail Hakkı’nın Mekteb-i Mülkiye-i Şahane’nin 1317-1318 eğitim

yılı için kaleme aldığı tefsir usulü notlarından müteşekkil olan *Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr* isimli eseri üzerine yaptığı incelemeleri dinleyicinin dikkatine sunmuştur. Ardından Sohaib Saeed Bhutta, “The Digital Mufasssîr: Re-imagining the Tafsîr of al-Alusi for a New Era” başlıklı tebliğini sunmuştur. Oturumun son tebliğinde Sümeyye Sevinç, İbn Haldûn ve Molla Fenârî'nin tefsir ilminin mahiyetine dair görüşlerini diğer ilimlerle ilişkisi açısından mukayese etmiştir. Sevinç, Molla Fenârî'nin tefsir ilminin klasik bilim felsefesine göre ilimlerde bulunması gereken bütün kriterleri taşımadığını ileri sürmesinden, İbn Haldun'un ise tefsiri ilimler tasnifinde müstakil bir başlıkta değil ulûmu'l-Kur'ân'ın içinde alt bir dal olarak vermesinden hareketle, tefsirin kendine özgü bir mahiyeti muhtevi olduğu yargısına dikkat çekmiştir.

“Eserler” başlıklı altıncı oturumun ilk sunumunda, Hidayet Aydar ve Ali Öztürk'ün “Anadolu Coğrafyasında Türkçe Yazılmış İlk Fatıha Tefsiri” başlıklı tebliği yer almıştır. Sonrasında Ümit Karaver, Musannifek'in *Kitâbü's-şifa fî tefsiri kelâmillâhi'l-münzel mine's-semâ* adlı tefsirini ve nüshalarının tanıtımını dinleyicilerin dikkatine sunmuştur. Akabinde Ahmet Aytep, III. Murat döneminde Vâlîde-i Atik Medresesinde düzenlenen ilim meclisleri çerçevesinde telif edilen tefsir hâşiyeleri üzerine yaptığı incelemeyi aktarmıştır. Oturumun son tebliğinde Mahmut Berat Durak, İsmâil Sâdık Kemâl Paşa'nın *Tefsîr-i Kemâl* adlı manzum tefsiri hakkındaki araştırmasını bildirmiştir.

Sempozyumun yedinci oturumu “Beyzâvî Hâşiyeleri” başlığını taşımaktadır. Bu oturumun ilk sunumunda Samuel Ross, kodikolojik açıdan Osmanlı dönemi tefsir literatürünü ele almıştır. Ardından Şükrü Maden, Sadreddinzâde Şîrvânî'nin Beyzâvî Tefsiri hâşiyesi üzerine yaptığı araştırmayı dinleyicilere aktarmıştır. Akabinde Muhammed Coşkun “Müteahhirûn Dönemi Ulûm-ı İslâmiyye Formasyonunun Osmanlı Tefsir Geleneğindeki İz sürümü” başlıklı tebliğinde Gazzâlî sonrası dönemde İslami ilimlerde meydana gelen gelişmelerin *Envâru't-tenzîl* hâşiyelerindeki tahkik tavrından izlenebileceğini; zira dinî ve aklî ilimlerde behre sahibi olan âlimlerin hâşiye yazımından bigâne kalamadıklarını ifade etmiştir. Bildirisinde tefsir tarihinin iki dönüm noktasından bahseden Coşkun'a göre, ilk kırılma Hicrî IV. asrın başlarında Taberî ve Maturîdî gibi âlimlerin çok kapsamlı tefsirler kaleme almasıyla gerçekleşmiştir. İkinci kırılma noktası ise Kâdî Abdulcebbar ile başlayan ve Fahreddin Râzî ile zirveye ulaşan müteahhirûn döneminde olup, Cürçânî'nin nazım teorisinin ve Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ının tarih sahnesine çıktığı Hicrî 4. ve 6. asırlar arasına tekabül etmektedir. Bu bağlamda Coşkun; Zemahşerî'nin yaşadığı dönem itibarıyla gerek Mutezile mezhebinin önemli iddialarını kaybetmesi gerekse kendisinden önce Cürçânî ile belâğatın tefsire dahil olması sebebiyle *el-Keşşâf*'ın Mutezilî metin

yorumu mantığına dayanmadığını, dolayısıyla onu mezhebî tefsir kategorisinde değerlendirmenin yanıltıcı olacağına dikkat çekmiştir. Oturumun son sunumunda Sultan Ümmügülsüm Gündüzalp, “Atufî'nin *Mir'âtü't-te'vil* Adlı *Envârü't-tenzîl* Hâşiyesinde Beyzâvî'ye Yönelik Eleştirileri” başlıklı bildirisini sunmuştur.

Sempozyumun “Tarih, Literatür ve Meseleler” başlıklı son oturumunda yer alan ilk bildiride Recep Arpa, Osmanlı padişahları ve devlet adamlarına ithaf edilen tefsirleri dinleyiciyle paylaşmıştır. Akabinde M. Talha Akkiraz, Molla Muhtar Bey'in *Tuhfetu'l-muhtar Telhîsu Hâşiyeti'l-Cemel ale'l-Celaleyn* adlı eseri üzerine yaptığı araştırmayı aktarmıştır. Sonraki sunumda Mustafa Kılıç, Osmanlı son dönem müfessirlerinden Cemaleddin Kasımî'nin *Mehâsinü't-te'vil*'inde kıraat-tefsir ilişkisi üzerine yaptığı incelemeyi konu edinmiştir. Oturumun son tebliğinde Rabia Hacer Bahçeci, Kemalpaşazâde'nin tefsirinde âyetleri açıklarken lafızların lugavî ve örfî anlamları arasında kurduğu ilişkiye dikkat çekmiştir.

İki gün boyunca devam eden sempozyumda; Osmanlı devletinin hâkimiyeti altında bulunan çeşitli coğrafyalarda ve farklı dönemlerde ortaya konulan tefsir çalışmaları, kişiler, eserler ve konular çerçevesinde incelenmiştir. Dönemin tefsir birikimine farklı açılardan yaklaşan tebliğler ile söz konusu dönemin bilimsel araştırmaların gündeminde tutulması sağlanmış ve araştırmacıların dikkati bu alana çekilmiştir. Bununla beraber sempozyumun Osmanlı döneminin tamamını kapsamasından kaynaklanan bir durum olarak, tebliğlerin birbiri ile sistematik bir bütünlük veya kronolojik bir sıralama arz etmesi imkan dâhilinde olmamıştır.

